

POJETÍ KOMUNIKACE A DISKURSU U JÜRGENA HABERMASE

MILOŠ VÍTEK, MARCELA VÍTKOVÁ

Na českých středních a vysokých školách se po roce 1989 jen obtížně prosazuje *humanitní myšlení*, které zprostředkují český jazyk, dějepis, občanská výchova a další předměty. Důsledkem je politicky neutrální postoj studentů, kteří se jednak stahují do niternosti, jednak se přizpůsobují vnějším podmínkám. Politické kladení otázek se přesunuje do roviny morálky a svědomí, poznatky společenských věd neovlivňují hlubší struktury politického vědomí. Na důležitosti nabývá sociálně psychologická problematika, zaměřující se na odpor ducha proti svodům peněz a bohatství. Humanitní vzdělání namnoze ústí do mocenských technik, zabezpečujících povrchní pořádek.

Speciálně občanská výchova se omezuje na elementární poznatky o politickém aparátu a fungování parlamentu, neklade si závažnější cíle než je přizpůsobení platnému systému a vcelku nepřekonává politickou indiferenci studentů. Takový pragmatismus má dvojnásobné důsledky: na jedné straně podporuje sklon k politickému autoritářství, na druhé straně chrání některé životně významné momenty (včetně tradiční úcty ke vzdělání).

V naší situaci jsou cenné poznatky západoevropských zemí o prosazování humanitního vzdělání proti převládající přírodovědné a technické vzdělanosti. Ke zvláště zajímavým patří názory Jürgena Habermase (nar. 1929), který působil zejména jako profesor filosofie a sociologie na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem a na Institutu Maxe Plancka pro zkoumání životních podmínek vědeckotechnického světa ve Starnbergu.

Habermasovo učení vystupuje proti zvěčnění a redukci jednání na účelově racionální, v němž se vytrácí smysl a normativní ospravedlnění. Pro instrumentální rozum se jedinými měřítky staly efektivnost a upotřebitelnost. Oddělené, formálně organizované oblasti jednání nejsou integrovány mechanismem dorozumění, odpoutávají se od kontextu životního světa a přeměňují se v nenormovanou socialitu. S tím spojený rozvoj institucí, jako jsou soudy, policie, sociální práce, politika, hospodářství, umění, sice poskytuje neohrazené možnosti, ale za cenu rozkladu životního světa, v němž už není dosahováno dorozumění o dobrém a zlém, pravdivém a nepravdivém, pravém a nepravém. Proto se soudnictví, ekonomika a politika vyvíjejí dále podle vlastních zákonitostí a neslouží účelu, pro který vznikly. Jednotlivé organizace se stávají indiferentními vůči kultuře, společnosti a osobnosti.

Nadvláda systémů představuje „*kolonizaci*“, která ochuzuje životní svět, znehodnocuje tradice a ničí lidskou solidaritu. Totální, zvenčí zasahující řízení nahrazuje dorozumění a oslabuje sociální struktury. Hospodářství a právo jsou redukovány pomocí peněz a moci. Oproti Dialektice osvícenství Adorna a Horkheimera se však Habermas domnívá, že naší kultuře nehrozí nezadržitelný

zánik, „úspěch“ a „hladké fungování“ nemohou pokračovat neomezeně a instrumentalizace rozumu se nemůže prosazovat donekonečna.

Naději spojuje Habermas s pojmem *komunikace*, jemuž je věnováno jeho opus magnum: *Teorie komunikačního jednání*. S návazností na I. Kanta, kterou Habermas výslovně uznává, upozorňuje na jednotu tří aspektů rozumu – kognitivně instrumentálního (tzv. čistý rozum), morálně praktického (tzv. praktický rozum) a esteticky expresivního (tzv. soudnost). Zároveň ukazuje, že u Maxe Webera se tyto momenty rozumu rozcházejí a navzájem si konkurují. Ačkoli je možno hovořit o zrušení filosofie, dokonce i náboženství a kultury, v životních vztazích a v komunikativní praxi všedního dne dané momenty spolu nadále, byť deformovaně souvisejí.

V tomto pohledu je pro Habermase *socialismus* překonáním kapitalistického zjednostranění racionalizačního procesu na nadvládu kognitivně instrumentální složky při zatlačení všech jiných složek do zdánlivého iracionálna. Socializace je pak projektem sebenápravy přesunutím všech zmíněných složek na jejich pravé místo.

Habermas navrhl *dvoustupňový model životního světa*, který mobilizuje rezervy, aby se životní svět stal znovu ovladatelným. Sociální procesy nemohou být plně objektivizovány, pokud se trvá na nároku rozumět a vysvětlit veškeré lidské jednání. Nad stupněm *organizací*, které se vymezují neutrálně vůči symbolickým strukturám životního světa, se požaduje stupeň *dorozumění* na základě komunikace a diskursu. Sociální vědy mohou dorozumění podpořit badáním zaměřeným na integrační formy jednotlivce a společnosti, na vzory výchovy, masová média, formy protestu včetně potlačeného protestu, umění a vědeckou kritiku.

Spis *Teorie komunikativního jednání* (*Theorie des kommunikativen Handelns*) ukazuje, že největší ohrožení společnosti spočívá v destrukci specificky lidských komunikačních struktur stále se šířící byrokracií. Vede až k zasahování politiky, zákonů a instancí do rodinného a osobního života, čímž dochází ke ztrátě charakteristických lidských vlastností a jejich formalizaci („kolonizace životního světa“). Všude se rozmáhá myšlení v pojmech účel-prostředek-racionalita, dále pak efektivnost a výkonost.

Podle Habermasova pojetí životního světa musí jít o racionalizaci, podle níž interakce nebudou řízeny normativně předepsanou dohodou (smlouvou), nýbrž komunikativně dosaženou shodou. V komunikativním jednání se při společném postupu projevují tři aspekty: koordinace (podle úspěšnosti a neúspěšnosti), normy (dobra a zla) a vnitřní stav lidí (záměry, potřeby, obavy atd.). Vědění pak nepoukazuje na existenci stavu věcí, nýbrž na objevení se subjektivních prožitků.

Jádrem Habermasova výkladu je pojem *komunikativní racionalita*, který je postaven výše než účelová racionalita případně hodnotová racionalita u Maxe Webera. Weber upozornil, že na počátku západní kultury člověk v mýtech a náboženských interpretacích nerozlišoval mezi fakty a fantasií, avšak v průběhu doby došlo k odkouzlení, když mýty a náboženské interpretace ztratily svou sílu. Postupně tak převážila orientace na kritéria výkonosti (účelová racionalita) nebo alespoň na hodnotová kritéria (hodnotová racionalita). Tak u Webera došlo ke zúžení pojmu racionality na pojetí účelu a prostředku, přičemž se vytratil smysl

jednání. Hospodářství a politika pak fungují bez jazyka – výhradně na základě peněz a moci (účasti jednotlivců na bohatství a vládě). Sociální systém je penězi a mocí integrován systémově (technicky), nikoli sociálně (mechanismy jazykové komunikace).

Stát se člověkem znamená v první řadě používat *jazyk*, což odpovídá názoru symbolického interakcionismu (G. H. Mead). Podle něho je vývoj jazyka a sebevědomí navzájem neoddelitelný a možný jen v sociálním kontextu. Lidé vytvářejí skutečnost tím, že jednají sebevědomě a autonomně, že mohou říci ano nebo ne a tím změnit sociální situaci. Konkrétně se to děje tak, že se stále vytváří dorozumění o platnosti určitých norem. Základem použití jazyka jsou kritéria, bez nichž by použití jazyka i každá další forma jednání byly nesmyslné.

Jazykové jednání je pro Habermase modelem jednání vůbec. Řečené musí být pravdivé, normativní implikace musí být akceptovány jako správné a nakonec musí být uznána věrohodnost mluvčího. Dorozumění by bylo nemožné, pokud by lidé převážně lhali, jejich morální přesvědčení nesouhlasilo v žádném bodě s mým a konečně se všichni chovali cynicky. Racionálně motivované dorozumění se uskutečňuje na úrovni diskursu, v němž předpokládáme základní možnost dorozumění a vylučujeme systematické zkresení.

Habermas se domnívá, že popsaný model jazykového jednání je základem západní formy demokracie. Vyjadřuje, že lidé se o obecném blahu radí a rozhodují, aniž by byly uplatněny informační výhoda, status mluvčího nebo násilí. Rozhodnutí většiny, přijaté menšinou, je jen nouzovým východiskem k dosažení konsensu. Komunikativní racionalita spolu nese konotace argumentativní řeči, při níž účastníci překonávají svá subjektivní pojetí, přesvědčují se díky pospolitosti rozumně motivovaných ujištění a působením intersubjektivní o své životní souvislosti.

Zjednodušeně lze říci, že Habermas od paradigmatu vědomí přechází k paradigmatu dorozumění, které je charakterizováno performativním postojem účastníků interakce, koordinujících své plány jednání vzájemným dorozumíváním. S tímto přechodem od filosofie vědomí k *filosofii jazyka* je umožněna analýza sebevědomí přes rekonstrukci kompetencí mluvčích. Jednotlivý subjekt se přitom zaplétá do stále hustší a subtilnější sítě vzájemných nechráněností a zvýšené potřeby ochrany. Při individualizaci a zespolečenštěné intersubjektivitě se posiluje význam morálky, chránící individua a struktury sdíleného životního světa.

Etika diskursu vychází z Kantova názoru na zobecnění norem, když princip univerzalizace je požadavkem kategorického imperativu. Kategorický imperativ přeformulovaný filosofií jazyka požaduje platnost jen těch norem, které by mohly najít souhlas všech účastníků praktického diskursu. Řečeno jinými slovy: Jen takové normy mohou dosáhnout všeobecného uznání, jejichž důsledky chtějí účastníci nést bez ohledu, zda normu budou uplatňovat aktivně nebo používat pasivně. Habermasův morální princip znamená, že každý účastník argumentace je odkázán sám na sebe a přece zůstává zahrnut do univerzální souvislosti (univerzální důvod umožňující situaci dorozumění).

V praktickém diskursu je každý účastník vázán na podmínky postupu, v nichž se zrcadlí uznání zobecňujícího (universalizujícího) principu. Sporné normy mohou dosáhnout souhlasu jen tehdy, když budou dodržována pravidla diskursu. Bez

solidárního vžití každého do situace ostatních se nebude moci dospět k řešení, které si zaslouží všeobecný souhlas. Vnitřně tak souvisí oba aspekty: autonomie nezastupitelných individuí a intersubjektivně sdílené životní formy. Stejná práva a důstojnost individuí jsou nesena sítí interpersonálních vztahů a vztahů vzájemného uznání.

Morální universalismus může působit teprve ve společenství s odpovídajícími rysy, které vznikne díky kolektivnímu úsilí a obětím sociálních a politických hnutí, nabývajícím dějinných rozměrů. Lidé zabrání společenské katastrofě jen tehdy, když budou přesazeni do situace, v níž sami převezmou odpovědnost za společenské procesy a nenechají se již ovládat tlakem institucí. Životní svět se naplňuje jako horizont procesů dorozumění, v němž se odráží celé kulturní, společenské a osobnost vytvářející vědění.

Komunikativně jednající osoby prosazují *tři nároky platnosti*, totiž:

- nárok pravdivosti (vyslovuje se o objektivním světě),
- nárok správnosti (vyslovuje se o sociálním světě),
- nárok hodnověrnosti (vyslovuje se o subjektivním světě).

Moderní společnost musí čerpat své orientace sama ze sebe – jde o důvěru západní kultury sama v sebe. Habermas dále sází na schopnost lidí k sebeorganizaci protestu proti hospodářským a mocenským strukturám. Změna paradigmatu od společnosti práce ke *společnosti komunikace* (!) není prosta prvků utopie. Jako utopická vystupuje především představa diskursivního tvoření vůle, při němž se uskuteční možnosti lepšího a méně ohrožujícího života podle vlastních potřeb a z vlastní iniciativy. V rozměru diskursu šel Habermas tak daleko, že pokládal nacistické zločiny za součást národní totožnosti Němců, takže je nelze vynechat ani z diskusí o odškodnění.

Habermas se blíže zabýval pojmem „veřejnost“. Instituce veřejnosti má prostřednictvím veřejných diskusí kontrolovat a legitimovat panství. K úpadku této instituce došlo tím, že je produkována jako sféra konkurence zájmů a použití publicity k dosažení souhlasu a prestiže. Veřejnou institucí je stále více správa, jejíž rozhodnutí pod záminkou odbornosti nejsou pro občana průhledná a kritizovatelná. Veřejnost původně vznikla pro kontrolu moci, je však odevzdána stranám a stranické byrokracii, které samy moc vykonávají nebo aspoň zastupují.

Všimneme-li si shora užitých pojmů poněkud podrobněji, pak *práce* podle Habermase znamená účelově racionální jednání, řízené technickými pravidly a strategiemi. Naproti tomu *komunikativní jednání* se řídí závazně platnými normami, které definují reciproční očekávané chování. Rozlišení mezi účelově racionálním a komunikativním jednáním respektuje odlišnou logiku technicky využitelného vědění na jedné straně a morálně praktického vědomí na straně druhé.

Sociální systém (v duchu teorie systémů například u Niklase Luhmanna) znamená společnost jako bezduchý mechanismus a lidi jako fungující části stroje. Teprve zavedení dalších teoretických konceptů komunikativní kompetence a jazykové komunikace dovoluje prohloubit pojetí systému, dodržujícího normy pravdy, svobody a spravedlnosti. Habermas je toho názoru, že normativní základy spočívají v jazyce.

Životní svět podle Habermase sestává z individuálních dovedností, intuitivního vědění, jak se vypořádat s nějakou situací, ze sociálně nacvičených praktik a v neposlední řadě z triviálně vědomých přesvědčení z pozadí. Teprve na základě znalosti pozadí životního světa je možné dorozumění mezi lidmi a vědění životního světa je zase obsaženo v jazyce. Přitom logika jazyka může být redukována na sociálně, jak upozornil už Wittgenstein. V jazyce jsou obsaženy též zvyky, kulturní tradice, samozřejmé morální principy, technické dovednosti, což podrobněji objasnil G. H. Mead. Komunikace v tomto pojetí jednak působí individualizačně, jednak zespolečenšťuje: individuum tím, že oslovuje druhého, zakouší své vlastní Já.

Proti instrumentálnímu jednání postavil Habermas *sociální jednání*, které dále člení na symbolické jednání, strategické jednání a komunikativní jednání. Z toho pak věnuje pozornost jen komunikativnímu jednání, které je propozičně diferencované a jazykové (nikoli tedy nepropozičně diferencované a nejazykové). Propoziční obsah má smysl predikativního pochopení světa, kdežto ilukoční akt slouží k řečovému vytyčení interpersonálního vztahu.

Řečové akty rozděluje Habermas na čtyři třídy:

1. komunikativa přispívají ke srozumitelnosti řeči, např. říkat, souhlasit, namítat, citovat atd.,
2. konstantiva podávají výpovědi, např. něco tvrdit,
3. representativa slouží sebeprezentaci mluvčího před publikem, např. nezaměřuji ti, že ...,
4. regulativa vysvětlují vztah k normám jednání, např. poroučet, prosit, zakazovat, doporučit, vzpírat se atd.

Odtud se rozlišují různé nároky platnosti: *nárok srozumitelnosti* (v komunikativech), *nárok pravdivosti* (v konstantivech), *nárok správnosti* (v regulativech) a *nárok věrohodnosti* (v reprezentativech). Tyto nároky se uplatňují v komunikativním jednání zhruba tak, že mluvčí něco řekne, posluchač to zpochybní, mluvčí podpoří pravdivost výpovědi, posluchač vysloví otázku, mluvčí odpoví atd. Tak se prolínají výklad, tvrzení, vysvětlení a ospravedlnění.

Od prosté výměny informací (o relevantních zkušenostech) se odlišuje *diskurs* tím, že v něm se nevyměňují informace, nýbrž argumenty, sloužící ke zdůvodnění problematických nároků platnosti. V pružném přechodu od komunikativního jednání, které vystačí s výměnou informací, k diskursu, přetvářejícím tvrzení v propozice a vysvětlení v teoretické ospravedlnění, se spatřuje spojení mezi praxí a teorií. V každém diskursu je třeba předpokládat *ideální řečovou situaci*, kdy panuje nenucený nátlak lepšího argumentu. V ideální řečové situaci musí mít účastníci diskursu stejné šance pro diskurs, navíc tu platí jistá logika diskursu jako formální pravidla pro argumentační souvislosti.

Rozdíl mezi praktickým a teoretickým diskursem spočívá hlavně v tom, že praktický diskurs bývá kritický vůči společenské realitě, ale *teoretický diskurs* se nemůže zaměřit proti realitě (přírodě). Podrobněji lze shrnout dílčí rozdíly:

teoreticko-empirický diskurs

tvrzení
pravda
vysvětlení
příčiny
hypotézy zákonů,
empirické rovnoměrnosti
pozorování,
zjištění

praktický diskurs

hodnocení
správnost, přiměřenost
ospravedlnění
důvody
normy, zásady

údaje o hodnotách,
následcích aj.

Nelze přehlédnout, že Habermasova teorie a logika diskursu naplňuje nejen Kantovu myšlenku jednoty teoretického rozumu, morálně praktického nahlížení a estetické soudnosti, ale též pojetí *sebediferenciace rozumu*, které nacházíme ve starém Řecku (Parmenides, Aristoteles), ve středověku (Augustin, Tomáš Akvinský, Ockham) a v novověku (počínaje Mikulášem Kuzánským, René Descartem aj.). Z dnešních dnů upozorníme na podobnost s názorem Adama Michnika, který „kulturou smrti“ označil mentalitu zaměřenou na výkonnost, již připadá přítomnost stále početnějších starých a nevykonných lidí příliš nákladná a zatěžující (Listy č. 5/98, s. 82).

Literatura

1. Gadamer H. – G., Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. 2. Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1965
2. Giddens A., Action Subjectivity and the Constitution of Meaning, in: Social Research, vol. 53, No.3, 1986
3. Habermas J., Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt am Main: 1981
4. Habermas J., Faktizität und Geltung. Frankfurt am Main: 1992
5. Horster D., Jürgen Habermas – úvod k dílu. Praha: Svoboda 1995

AUTOŘI – KONTAKT:

Doc.Ing. Miloš Vítek, CSc.,
PaedDr. Marcela Vítková,
Pedagogická fakulta VŠP
Hradec Králové